

Наталія Ханенко-Фрізен (*Саскатун, Канада*)

УСНА ІСТОРІЯ ДЕКОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ 1990-х РР.: СЕЛЯНСЬКИЙ ДОСВІД

У листопаді 2007 р. в Україні стартував новий масштабний проект з усної історії під робочою назвою «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід», затверджений дослідницькою радою Коледжу св. Томаса Мора, одного з закладів Саскачеванського університету (Канада). Запропонований проект проводиться в Україні Центром досліджень української спадщини Саскачеванського університету (ЦДУС), який розпочав свою роботу у Саскачеванському університеті 1999 р. за підтримки Коледжу св. Томаса Мора.

Контекст

Протягом 1990-х рр. ХХ ст. система колгоспів та радгоспів, яка слугувала сільськогосподарською основою централізованої радянської економіки, пережила останній та драматичний період в історії свого існування на терені України — свій повний розпад. За останні сімнадцять років новою українською державою проводилися певні спроби реорганізації сільського господарства країни, але, з огляду на невіршеність питань земельної власності та перерозподілу колективних земель у приватну власність, ці спроби не привели до оформлення нових ефективних виробничих відносин в аграрному секторі країни. Західні економісти-неоліберали та політологи заохочували пострадянські держави до повної деколективізації, розуміючи її як необхідний крок до повної лібералізації сільського господарства України.

З іншого боку, для багатьох колишніх колгоспників розпад колективних радянських форм господарювання означав руйнування усталених норм і практик їхнього життя, за яким шло невідоме майбутнє. Через безсистемність реорганізаторських починів українського уряду щодо сільського господарства країни та досі не доведено до кінця земельну реформу усталений колись світ колишніх українських колгоспників було знову перекраяно, цього разу перехідним періодом. Провідний учений-економіст країни Ірина Прибиткова так характеризує сучасний стан українського селянства, який сформувався внаслідок нових історичних обставин: «За даними моніторингу соціальних змін в Україні, що їх було отримано на початку 2004 р., третина сільських мешканців (34,4 %) належить до непрацюючих пенсіонерів. Відзначимо, що у великих і малих містах країни їх частка помітно менша (відповідно 20,3 % та 28,0 %), а в столиці вони зустрічаються в 2,2 рази рідше (15,6 %). Українське село катастрофічно старішає. Щодесятий селянин (10,2 %) ідентифікує себе як

кваліфікованого робітника. Мешканці Києва і великих міст мають такий статус вдвічі, а в невеликих міських поселеннях — в 1,6 рази частіше. Робітниками сільськогосподарських підприємств є усього 7,3 % селян. Дуже рідко зустрічаються в українському селі службовці з числа обслуговуючого персоналу (3,1 %) і ще рідше — спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання з вищою або середньою спеціальною освітою (2,7 %). Де-не-де зустрінеш різнороба або допоміжного робітника (4,6 %). Дрібним бізнесом або індивідуальним підприємництвом перебиваються 3,6 % українських селян. Решта селян на момент опитування або не мали ніякого заняття (8,5 %), або тимчасово підробляли в різних місцях залежно від обставин (7,3 %), або мали статус домогосподарки (7,0 %). Частка селянської молоді, що здобуває середню, спеціальну або вищу освіту, виявилася на селі зовсім невисокою (усього 2,4 %). У фермерському русі бере участь лише 1,0 % українських селян»¹.

Іншим важливим наслідком розпаду колективного господарства на селі та не-системної його реорганізації стала повна нівеляція хоча й ідеологічно забарвленого, проте наявного соціального статусу селянина/ки, на якого/у раніше покладалася радянська економіка і який/а тепер опинив(ла)ся за бортом пострадянського ринку праці. Покоління селян, які присвятили колгоспній системі все своє життя, втратили своє соціальне «я» і, натомість, перетворилися на великий пласт українського суспільства, в якого відсутній свій голос і місце в новій державі. Покоління їхніх дітей чи вибудовують, чи приміряють нові параметри свого життя в умовах передічного періоду.

Подібного кардинального перекраяння свого життєвого світу ззовні українське селянство зазнавало і раніше. У 1999 р. побачив світ історичний збірник «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років» за редакцією Вільяма Нолла, яка вийшла у київському видавництві «Родовід». Протягом 1992–1995 рр. американський дослідник у галузі культурної антропології В. Нолл, що вже роками проживав на той час в Україні, разом із десятима українськими співдослідниками провів фундаментальне дослідження соціальних змін у громадянському суспільстві українського селянства, які сталися внаслідок колективізації урядом СРСР сільського господарства та сільських громад України у 1930-х рр. Політика жорсткої колективізації, дійшов до висновку Нолл, не лише зруйнувала життя родин та окремих селян і знищила їхні засоби до існування, але й призвела до остаточної руйнації самих основ та діючих структур громадянського суспільства на селі, яке існувало в Україні напередодні приходу до влади комуністів і було організоване навколо інституту сільських громад.

Підсумовані у збірнику результати дослідження висвітлюють ці процеси з аналітичної перспективи, а поданий в ньому унікальний польовий матеріал — розгорнуті й детальні інтерв'ю з селянами (усього — 450) — дає можливість читачеві зануритися у побут та життя українського села як до колективізації, так і після, та відчути її наслідки «зсередини», з точки зору самих її учасників.

Подача матеріалу та його збирання базувалися на тематичному методі дослідження усної історії, який наголошує на приватному погляді на історію та зосереджується на аналізові інвертних її інтерпретацій, яких дотримуються самі агенти/учасники історичних змін. В Україні на кінець 1990-х рр. такий методичний підхід до вивчення історії, де наголос робиться не на досконалому вивченні писемних джерел — архівних матеріалів та іншої документації, — а на усних свідченнях очевидців-учасників історії, був доволі революційним. Новаторство цієї роботи полягає не лише в тому, що свого часу дослідники обрали нові методи досліджень, які не завжди і не скрізь легко сприймаються традиційними істориками, але й у наданні права голосу так званій «маленькій людині» та пріоритету особистому погляду учасника історії на радянське минуле.

Запропонований проект з усної історії розпаду колективного сільського господарства «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: селянський досвід» є певним тематичним продовженням досліджень трансформацій громадянського суспільства українського села.

Мета дослідження

Головним завданням цього проекту є дослідження історичного досвіду переживання нових соціальних змін у селянському суспільстві в Україні, які відбувалися в 1990-х рр. ХХ ст. внаслідок так званої деколективізації, або розпаду колективного господарювання в Україні.

З одного боку, проект має на меті зібрати усні свідчення про пострадянський період на селі та особистий селянський досвід деколективізації. З боку іншого — його головним завданням є аналіз інвертного бачення трансформацій селянського середовища їх безпосередніми учасниками. Які нові соціальні практики, інститути та суспільні цінності постають на місці старих і як ці зміни відбиваються на соціальному портреті селянства загалом? Як у контексті перехідного періоду змінюється почуття відповідальності за свою долю і які кроки здійснюються для самореалізації в селянському світі?

Іншим важливим завданням проекту є аналіз наративних механізмів саморепрезентації сучасного українського селянина. Такий аналіз необхідно провести для успішнішого (більш систематизованого та незалежного) окреслення віднайдених у свідченнях категорій подальшого аналізу зібраного матеріалу. Які гендерні та поколінневі відмінності існують у репрезентаціях власного життя селян? Як «спрацьовують» механізми приватної та колективної пам'яті у спогадах селян про своє життя у колгоспі та після? Як відбиваються на автобіографіях селян їхній колишній та теперішній соціальний статуси, їхня гендерна та поколіннева приналежність, регіональна та етнічна ідентичності? До яких наративних засобів удаються оповідачі для самопредставлення дослідникові? Якими ідеологічними метадискурсами послуговуються вони у своїх судженнях?

Метод

Вибір відповідного методу для дослідження — це важливий крок до успіху проекту. Науково-дисциплінарний підхід, запропонований проектом, — культурно-антропологічний, звідси необхідність у наголошенні на зануренні у життя оповідача та його оточення й на діалозі як формі спілкування з інформантами (замість традиційного опитування виключно за питальником). Методологічною основою дослідження, на відміну від тематичного інтерв'ювання, застосованого дослідницькою командою Нолла, є метод розгорнутого автобіографічного інтерв'ю, або інтерв'ю-життєпис (*life history interview*), на підставі синтезу принципів інтерв'ювання, запропонованих різними науковими школами усної історії. З огляду на це, розробка методу інтерв'ювання Катрін Рісман в галузі наративного аналізу усного автобіографічного тексту виступає аналітичною основою проектною методологією збирання та обробки даних². У проектну методологію також інтегровано принципи інтерв'ювання, розроблені Валері Йов³ та Гелінадою Грінченко⁴.

Розгорнуте автобіографічне інтерв'ю дозволить дослідникам зібрати автобіографічну інформацію за певним послідовно застосованим принципом, що в майбутньому уможливить порівняльний аналіз інтерв'ю та виокремлення категорій їх аналізу. «Розгорнуте» тут означає багатовекторність інтерв'ювання. Першим вектором (вектор не завжди дорівнює етапові інтерв'ю) виступає власне біографічна оповідь учасника проекту, під час якої дослідник-інтерв'юєр може лише ненав'язливо заохочувати оповідача до подальшої розповіді, відзначаючи для себе ключові моменти життєпису, до яких необхідно буде повернутись. Другий вектор — власне повернення до окремих тем, що були озвучені оповідачем для подальшого більш розгорнутого обговорення та уточнень. Третім вектором інтерв'ю є заохочення оповідача не лише до переказу подій минулого, але й до осмисленого озвучення та аналізу свого життя в ширшому контексті історичних змін. Четвертий вектор інтерв'ю — обговорення вибраних тем із питальника дослідника, які відповідають життєвій ситуації оповідача. Зібраний таким чином біографічний матеріал піддається подальшій класифікації та уможливує порівняльний аналіз усного матеріалу згідно з головними тезами проекту.

Фокусом інтерв'ювання та майбутнього аналізу особистих наративів мають виступити такі теми: (1) життя та побут за колгоспів та після очима селян, (2) взаємини/стосунки в родині за колгоспів та після, (3) соціальні взаємини у громаді за колгоспів та після (включно з конфесійними, етнічними, професійними), (4) гендерна ситуація на селі за колгоспів та після й (5) майнові та власницькі відносини під час та після колгоспів.

У 2008 р. планується провести першу фазу дослідження, а саме — розгорнуте опитування респондентів-оповідачів у десяти регіонах та областях України (АР Крим, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська та Харківська області). Друга фаза проекту (2009 р.) передбачає наукову обробку зібраних даних, підготовку до публікації матеріалів проекту та продовження інтерв'ювання.

Дослідники

Робота над проектом координується Центром дослідження української спадщини при Коледжі св. Томаса Мора Саскачеванського університету (м. Саскатун, Канада). Координатор від ЦДУС — Наталія Ханенко-Фрізен, відділ культурної антропології Саскачеванського університету, голова програми усної історії при Центрі досліджень української спадщини, співкоординатор по Україні — Тетяна Пастушенко, відділ історії України періоду Другої світової війни, Інститут історії України, НАН України.

Дослідно-наукова робота проводитиметься у двох площинах. Консультативна робота передбачає співпрацю з науковими закладами України, де проходить навчально-наукова робота з усної історії, — кафедрою історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (Юрій Волошин), кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Гелінада Грінченко), Центром усної історії при Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті (Тарас Нагайко), кафедрою історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (Наталія Шліхта), кафедрою історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І. Франка (Тетяна Лапан), кафедрою археології та етнології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (Олександр Пригарін).

До збирання польових матеріалів та проведення інтерв'ю залучено також студентів і аспірантів. До участі в роботі запрошено десять інтерв'юєрів з навичками інтерв'ювання в галузі усної історії та досвідом польової роботи у відповідних регіонах України.

Пропоноване дослідження базується на інтерв'ю з колишніми членами колгоспів, на сьогодні вже людьми пенсійного та передпенсійного віку, зі «стажем» колгоспного життя 25 і більше років та особистим досвідом проживання в селі після 1991 р. не менше 10 років. Оповідачі розглядаються як співучасники проекту та повноправні власники інформації, якою вони будуть ділитися під час інтерв'ю. Відповідно, вони матимуть право доступу до матеріалів проекту, зібраних у ньому, і після завершення польової фази проекту. Всі оповідачі будуть поінформовані про мету і завдання проекту, матимуть можливість відмовитися від участі у проекті в будь-який момент без необхідності пояснювати свою відмову. За бажання учасник проекту може брати участь анонімно. Це бажання буде враховано при подальшій обробці матеріалу.

26 грудня 2007 р. учасники проекту зібралися на перший організаційно-методичний семінар у Києві на запрошення відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (Олександр Лисенко, завідувач відділу). На семінарі було обговорено різні аспекти роботи проекту та узгоджено методичні засади першої фази його роботи.

Внесок проекту в подальший розвиток української усної історії

Організатори сподіваються, що запропонований проект матиме певний ефект мобілізації наукових ресурсів України та Канади, задіяних в галузі усної історії.

Це не перший крок Центру досліджень української спадщини Саскачеванського університету в цьому напрямку. В травні 2006 р., за ініціативи та фінансової підтримки ЦДУСу й за активної участі львівських колег усних істориків з Інституту історії Церкви УКУ (Олег Турій, Світлана Гуркіна) та Дослідного центру «Жінка і суспільство» (Оксана Кись, координатор семінару в Україні) було проведено перший всеукраїнський семінар-симпозіум з усної історії, на якому зібралися науковці з усієї України для обговорення своєї наукової роботи.

Запропонований проект з усної історії — це продовження ініціатив ЦДУСу в галузі усної історії. Окрім суто наукових цілей, проект має на меті згуртувати довкола себе науковців та студентів з різних регіонів України для спільної роботи та продовження наукового діалогу. Молодим учасникам проекту надається можливість взяти участь у міжнародному проекті з усної історії, отримати досвід роботи в рамках міжрегіональних проектів, пройти методичну і практичну підготовку з методики розгорнутого автобіографічного інтерв'ю та налагодити контакти з іншими дослідниками з України й Канади. Участь у проекті створить для них добрі можливості для подальшого спілкування та співпраці.

Науково-методичні семінари, передбачені в рамках проекту, також безпосередньо сприятимуть поширенню інформації про проект зокрема та про дисципліну усної історії взагалі. У проекті планується проведення заключного семінару як складової частини щорічної конференції Української асоціації усної історії.

Контактна інформація

З питаннями звертатися до:

Наталія Ханенко-Фрізен

Координатор проекту

Професор культурної антропології

Коледж св. Томаса Мора

Саскачеванський університет, Канада

Dr. Natalia Khanenko-Friesen

St. Thomas More College (University of Saskatchewan)

1437 College Drive

Saskatoon, SK, CANADA S7N 0W6

khanenko-friesen@stmcollege.ca

Тетяна Пастушенко

Співкоординатор проекту по Україні

Відділ історії України періоду Другої світової війни

Інститут історії України НАН України

Київ 001, Грушевського 4

tetiana_p@ukr.net

¹ *Прибиткова І.* Метаморфози колгоспного селянства// alumni.iatp.org.ua/publications/files/2005060614271281.doc.

² *Riessman С.* Narrative Analysis//Qualitative Research Methods. — 1993. — Vol. 30.

³ *Yotv V.* Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists. — Thousand Oaks, Calif., 1994.

⁴ *Грінченко Гелінада.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. — Харків, 2007.